

مؤسسه فرهنگ و تعلیمات

سخن خوش تر دوست

خاطرات غلامحسین ابراهیمی دینانی، احمد احمدی، غلامرضا اعرافی
فتح الله مجتبیایی، محمد مجتهد شبستری، مهدی محقق

به کوشش /// طیبه ولی بغدادی

سخن خوش تر دوست (تاریخ شفاهی ۷)

خاطرات غلامحسین ابراهیمی دینانی، احمد احمدی، غلامرضا اعوانی،
فتح الله مجتبایی، محمد مجتهد شبستری، مهدی محقق

به کوشش: طیبه ولی بغدادی

ویراستار: مهدی فرخیان

نمایه ساز: سمیه فرجی

نمونه خوان: زهره فرزانه

طراح گرافیک: احسان عباسی

صفحه آرا: سهیلا کوهنورد

ناظر فنی چاپ: سید محمد فروغی

لیتوگرافی: نوید چاپ: صبا صحافی: آفتاب

نوبت چاپ: اول: ۱۴۰۰ تیراز: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۷۹۵۲-۴-۸ بها: ۱۲۰۰۰ تومان

حقوق چاپ و نشر این اثر برای مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر محفوظ است.

سرشناسه: ولی بغدادی، طیبه، ۱۳۵۸، گردآورنده
عنوان و نام پدیدآور: سخن خوش تر دوست، خاطرات غلامحسین ابراهیمی دینانی،
احمد احمدی، غلامرضا اعوانی، فتح الله مجتبایی، محمد مجتهد شبستری، مهدی
محقق / به کوشش طیبه ولی بغدادی / ویراستار مهدی فرخیان
مشخصات نشر: تهران، مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری: ۳۷۱ ص.، مصور، جدول.

فروست: تاریخ شفاهی: ۷.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۷۹۵۲-۴-۸

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: نمایه، ص. ۳۵۷-۱۳۷۱ همچنین به صورت زیرنویس.

عنوان دیگر: خاطرات غلامحسین ابراهیمی دینانی، احمد احمدی، غلامرضا

اعوانی، فتح الله مجتبایی، محمد مجتهد شبستری، مهدی محقق.

موضوع: خاطرات ایرانی -- قرن ۱۴ -- مجموعه ها

موضوع: Iranian diaries -- 20th century -- Collections

رده بندی کنگره: PN ۳۳۹۰

رده بندی دیویی: ۸۰۸ / ۶۶۹۲

شماره کتاب شناسی ملی: ۸۴۲۰۹۳۴

اطلاعات رکورد کتاب شناسی: فیا

۹ شهریور ۱۳۵۷ روز ربودن اوست.
سال‌ها می‌گذرد و زندان زمانه گشوده نشده
است و امام موسی صدر و دو یار همراهش
همچنان در اسارت‌اند.
سال‌ها از مصادره آزادی می‌گذرد و
عجیب‌ترین جنایت تاریخ ادامه دارد.
بر ما و بر همه آزادگان جهان است که برای
پاسدداشت حقیقت و گفت‌وگو و ادای
حق آزادی و مقاومت و وحدت
برای آزادی امام موسی صدر بی‌وقفه
تلاش کنیم...
برای آزادی امامی که برای دفع خطر از منطقه
در سفری رسمی در لبنان ربوده شد.
در این راه وظیفه صاحبان قدرت و نفوذ از همه
بیشتر است
دست از پیگیری نمی‌کشیم و به شکستن
زنجیرهای ظلم و اسارت بس امیدواریم.
پیگیری را اینجا و اکنون و هر جا و هر زمان تا
آزادی و نجات عزیزانمان
ادامه می‌دهیم.

برای آزادی او
چه کرده ایم؟

فهرست -

۹	سخن ناشر
۱۳	پیشگفتار
۲۵	گفت‌وگو با استاد غلامحسین ابراهیمی دینانی
۶۷	گفت‌وگو با استاد احمد احمدی
۸۵	گفت‌وگو با استاد غلامرضا اعوانی
۱۱۱	گفت‌وگو با استاد فتح‌الله مجتبیایی
۱۴۱	گفت‌وگو با استاد محمد مجتهد شبستری
۱۸۵	گفت‌وگو با استاد مهدی محقق
۲۰۷	پی‌نوشت
۲۲۹	پیوست ۱
۲۳۹	پیوست ۲
۲۴۷	پیوست ۳
۲۸۱	تصاویر
۳۰۳	اسناد
۳۵۵	نمایه

سخن ناشر

اهمیت یافتن مقوله «هویت ملی» در معادلات سیاسی و اجتماعی جوامع بشری، موقعیت ویژه‌ای نیز به «تاریخ» بخشیده است. اگر در گذشته، تاریخ فقط روایتی داستانی وار از وقایع بود، امروز تاریخ با شاخه‌ها و گرایش‌های مختلف و متعددش به اموری فراتر از روایت وقایع می‌پردازد. بررسی ریشه‌ها و وقایع حال جوامع و تبارشناسی ویژگی‌ها و معضلات هر جامعه با نگرشی تاریخی - در کنار سایر علوم و معارف انسانی - از دیگر کارکردهای متأخر تاریخ است. البته، روشن است که برای رسیدن به این اهداف، علم تاریخ نیز از روش‌ها و شیوه‌های جدیدتری به منظور جمع‌آوری داده‌ها و پردازش آن‌ها بهره برده است. «تاریخ شفاهی» که جمع‌آوری خاطرات و روایت‌های شفاهی وقایع تاریخی است، یکی از این روش‌هاست. شاید این روش جدید از جهاتی کهن‌ترین شیوه تاریخ‌نگاری هم تلقی گردد. اما بی‌شک تفاوت اصلی را باید در روش‌شناسی جست‌وجو کرد. در دهه‌های اخیر مراکز علمی و پژوهشی توجه خاصی به این روش معطوف کرده‌اند. محتوای تاریخ شفاهی که از طریق گفت‌وگوی فعال و هدفمند فراهم

می‌آید، شامل مشاهدات و تجربه‌های تاریخی اشخاص یا نقل قول‌های آنان از دیگر بازیگران صحنه تاریخ است. در تاریخ شفاهی مصاحبه‌گر به راوی کمک می‌کند که در بیان خاطرات خود علاوه بر شرح وقایع تاریخی، احساس و نظر خود را درباره آن موضوعات نیز بیان کند. درحقیقت، تاریخ شفاهی محصول تلاش مشترک مصاحبه‌گر و مصاحبه‌شونده است و کیفیت داده‌های به‌دست‌آمده ارتباط نزدیکی با کارآمدی و تسلط مصاحبه‌گر بر موضوع مورد بحث و قدرت حافظه و البته، اهمیت مشاهدات مصاحبه‌شونده دارد.

بدیهی است که گذشت زمان مصلحت‌انگاری راوی را تا اندازه بسیاری کاهش می‌دهد و سبب می‌شود که او با اطمینان بیشتری به بیان خاطرات خود بپردازد. چه‌بسا بسیاری از خاطرات - هرچند اندک - که عمری در سینه شاهدی تاریخی باقی مانده، تنها اطلاعات موجود درباره شخص یا حادثه‌ای واجد اهمیت فراوان باشد.

آنچه از این گونه تاریخ‌نگاری به دست می‌آید، روایتی است مستند که در کنار دیگر اطلاعات، بخشی از معماهای تاریخی را - به‌ویژه در حوزه تاریخ معاصر - تا حدود بسیاری حل می‌کند. چنین شیوه‌ای این بستر را برای محقق فراهم می‌آورد که حوادث را نه از یک روزنه که آن را به‌مثابه نوعی تجربه جمعی دریابد و به بازکاوی آن بپردازد. و به این ترتیب، به دور از حالت انفعالی این ظرفیت را پیدا کند که در قضاوت تاریخی به استنادات بیشتری دست یابد و در سیر مطالعاتی خود از اعتبار و اعتماد بیشتری برخوردار شود.

براساس همین ضرورت بود که مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر طرح تاریخ شفاهی امام موسی صدر را با هدف ثبت و ضبط خاطرات نزدیکان و دوستان و همکاران و مرتبطان با ایشان در دستور کار قرار داد.

جایگاه ممتاز امام موسی صدر از جهات مختلف بر اهمیت این طرح می‌افزاید. وابستگی به یکی از خاندان مهم شیعه، حضور مؤثر در حوزه علمیه قم و نجف، تحصیل در دانشگاه و ارتباط با مراکز علمی و محققان، فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی گسترده در ایران و عراق و لبنان، رهبری سیاسی و دینی شیعیان لبنان، ارتباطات وسیع سیاسی و فرهنگی با مجامع بین‌المللی و دولت‌ها و ملت‌ها و نخبگان سایر کشورها، ایفای نقش به‌مثابه اندیشمند و متفکر دینی، تعامل گسترده با عالمان ادیان و مذاهب اسلامی و غیراسلامی، تأثیرات عمیق در لبنان و خاورمیانه و غیر این‌ها، همگی، شاهدی بر اهمیت جایگاه امام موسی صدر و ضرورت اجرای این طرح است. در این پیوند از اردیبهشت ۱۳۸۹ «گروه تاریخ شفاهی» مؤسسه تشکیل شد و مطالعه دقیق آثار و منابع مکتوب مرتبط را آغاز کرد تا ضمن آشنایی بیشتر با زوایای مختلف زندگی و دیدگاه‌های امام صدر، اولاً، سرفصل‌های اصلی طرح را تعیین، ثانیاً، پرسش‌ها و ابهامات را مشخص و ثالثاً، صاحبان خاطرات و اماکن و جغرافیای مرتبط با ایشان را شناسایی کند تا مصاحبه‌ها با هدف‌گذاری و انسجام بیشتری صورت بگیرد.

گام بعدی تماس با افراد و ضبط خاطرات بود که به‌رغم برخی مشکلات با سرعتی کم، اما امیدبخش آغاز شد. دیدار با دوستان و یاران امام صدر و مرتبطان و مطلعان از فعالیت‌های ایشان که صمیمانه همکاران ما را به حضور می‌پذیرفتند، موجب امید و شادمانی بود، هرچند فقدان برخی افراد و ضعف حافظه عده‌ای از مصاحبه‌شوندگان تأسف عمیق همکاران را بر می‌انگیخت و همین امر اهمیت ضبط هرچه سریع‌تر خاطرات را مضاعف می‌کند.

درخواست و انتظار ما از همه کسانی که با امام صدر ارتباط داشته و یا از نزدیک شاهد فعالیت‌ها و اقدامات مختلف ایشان بوده‌اند، این است

که دست همکاران ما را در این طرح بفشارند و آنان را میهمان خاطرات شنیدنی هرچند کوتاه خود کند.

لطفاً از طرق زیر با ما تماس حاصل فرمایید و با ارسال عکس یا نامه یا سند یا آثار صوتی و تصویری یا دست‌نوشته بر غنای مرکز اسناد مؤسسه بیفزایید. پیشاپیش مراتب سپاسگزاری خود را از همه کسانی که ما را در این مسیر همراهی می‌کنند، اعلام می‌داریم.

تلفن: ۰۲۱-۸۸۴۹۴۱۶۲-۳

پست الکترونیکی: oralhistory@imamsadr.ir

وبگاه: www.imamsadr.ir

نشانی: تهران، میدان هفت تیر، کوچه شریعتی، پلاک ۱۰، واحد ۲

مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر

پیشگفتار

در سال ۱۳۸۸، به من پیشنهاد شد که با طرح تاریخ شفاهی مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر همکاری کنم. تا آن روز تعدادی کتاب در بزرگداشت و معرفی امام موسی صدر تولید و چاپ شده بود و برخی علاقه‌مندان به معرفی امام صدر، بیشتر به مناسبت نهم شهریور، سالروز ربودن امام موسی صدر در لیبی، خاطراتی از او نقل کرده بودند. آنچه در این طرح باید انجام می‌شد، بررسی همه خاطرات منتشرشده و سپس، استخراج پرسش‌های جدید به‌منظور گویا کردن و تکمیل خاطرات و در پایان، مصاحبه با افراد مورد نظر بود. اما این اقدام تنها آغاز کار بود. عمق این طرح با هر گامی که برمی‌داشتیم، بیشتر نمایان می‌شد. افراد بسیاری، بیش از حد انتظار ما، شناسایی شدند که به شکل‌های متنوع با امام موسی صدر ارتباط داشتند. با هر مصاحبه تعداد بیشتری نام برای ادامه کار در فهرست قرار می‌گرفت. تا سال ۱۳۹۳ با بسیاری از افراد مصاحبه کرده بودیم که در اغلب آن‌ها حضور داشتیم.

پس از اینکه مرحله اول پروژه تاریخ شفاهی، یعنی بررسی

مصاحبه‌های گذشته و استخراج پرسش‌های تکمیلی و مصاحبه‌ها به حجم معتنا بهی رسید، نوبت تدوین و انتشار این مجموعه ارزشمند تاریخ معاصر شد. با پیشنهاد خانم حورا صدر، مدیر مؤسسه، من هم طرحی برای تبدیل برخی مصاحبه‌های مجموعه تاریخ شفاهی به کتاب ارائه کردم. بنابر علاقه‌ام به بزرگان علم و ادب و دانش، تصمیم گرفتم که مصاحبه آقایان دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی، دکتر احمد احمدی، دکتر غلامرضا اعوانی، دکتر فتح‌الله مجتبابی، دکتر محمد مجتهد شبستری و دکتر مهدی محقق را در کنار یکدیگر کار کنم. و این آغاز ماجراجویی من برای آماده کردن این کتاب بود.

هریک از مصاحبه‌های این افراد نیاز به بررسی و استخراج پرسش‌های نو و مصاحبه یا مصاحبه‌های تکمیلی داشت. همه مصاحبه‌های تکمیلی در همان سال صورت گرفت. تنها مصاحبه سوم با دکتر مجتهد شبستری در سال ۱۳۹۵ برگزار شد. فاصله بین سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۴۰۰ به ظاهر طولانی است. اما آماده‌سازی محتوای خاص این کتاب نیاز به گذر زمان داشت. معمولاً، کتاب‌های تاریخ شفاهی مختص به یک نفر یا یک موضوع تنظیم می‌شود. اما در اینجا شش نفر از بزرگان علمی ایران در کنار هم از دوره آشنایی‌شان با امام موسی صدر گفته بودند. هر کدام از این استادان در روند زندگی خود، جایی با امام موسی صدر مواجه شده است. پیچیدگی کتاب از همین جا شکل می‌گرفت.

نخستین جلسه مصاحبه با دکتر مجتبابی در تاریخ ۲۰ خرداد ۱۳۸۹ در دفترشان برگزار شد. این مصاحبه سرآغاز پروژه تاریخ شفاهی خاندان صدر بود. پس از آن در ۱۷ آبان ۱۳۹۰ بار دیگر در دفترشان جلسه دوم مصاحبه را برگزار کردیم. جلسه‌ای سرشار از عاطفه و نکته‌سنجی از دوران پیش از دانشجویی و حلقه دوستانی که از دارالفنون شکل گرفت

و تا اراک ادامه پیدا کرد. گعده‌هایی که به خواندن و شنیدن و دانستن گرم شد و پس از درک دانشگاه، هر کدام از آن دوستان در گوشه‌ای از این جهان پهناور، اثرگذار شد.

نخستین دیدار با دکتر محقق در ۲۹ آذر ۱۳۹۰ در دفتر ایشان در مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران صورت گرفت. در فضایی دوست‌داشتنی و آرام در میان کتابخانه‌شان از رابطه عمیق خانوادگی با خاندان قمی، قبل از آشنایی با آقا موسی، گفتند؛ از پدرشان که به فتوای آیت‌الله قمی به مسئله گوهرشاد ورود کرده بود و بهای آن سه سال زندان رضا شاهی بود؛ و از گعده‌های مسجد گوهرشاد با آقا موسی و دوستان و تبادل کتاب‌های درسی دبیرستان. بار دیگر در ۱۵ آذر ۱۳۹۳ در انجمن آثار و مفاخر فرهنگی با ایشان ملاقات کردیم. پس از مصاحبه، از بخش‌های مختلف انجمن نیز بازدید کردیم. یکی از نتایج دیدار با دکتر محقق برگزاری «بزرگداشت امام موسی صدر مرجع دینی، رهبر سیاسی و مؤسس مجلس اعلای اسلامی شیعیان لبنان» در ۵ اردیبهشت ۱۳۹۴ در انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و هم‌زمان انتشار کتاب زندگینامه فرهنگی، اجتماعی و سیاسی امام موسی صدر بود.

نخستین مصاحبه با دکتر مجتهد شبستری در دفتر مهندس مهدی فیروزان در شهر کتاب مرکزی به تاریخ ۲۱ شهریور ۱۳۹۰ برگزار شد. دکتر شبستری از نسل دوم نویسندگان مجله مکتب اسلام است و امام صدر را از دوره تحصیل در حوزه علمیه می‌شناسد. از ایشان درباره استعفای امام موسی صدر و جمعی از هیئت مؤسس از مجله مکتب اسلام پرسیدم و از جلساتی که امام صدر در سفرهایش به ایران با نویسندگان مجله برگزار می‌کرد. جلسه دوم مصاحبه به تاریخ ۱۷ اسفند ۱۳۹۲ در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی برگزار شد. در این دیدار فیلم کوتاهی از یکی از سفرهای امام صدر به آلمان و بازدید از مرکز

اسلامی هامبورگ به ایشان نشان دادم که به‌تازگی به دستمان رسیده بود. با زنده شدن بخشی از خاطرات دکتر مجتهد شبستری، ایشان از سفرهای مکرر امام صدر به آلمان در زمان مدیریتشان در مرکز اسلامی هامبورگ و سفرشان به لبنان مطالبی برای ثبت در تاریخ گفتند. جلسه سوم در تاریخ ۱۶ مرداد ۱۳۹۵ در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی برگزار شد. وسعت ارتباط دکتر مجتهد شبستری با امام صدر، مرا بر آن داشت تا کمی فراتر از ثبت خاطرات با ایشان گفت‌وگو کنم. طرح مباحث عمیق‌تر درباره فعالیت امام صدر در لبنان و نگاهش به آینده این فعالیت‌ها از محورهای مطرح‌شده در گفت‌وگو با ایشان بود.

نخستین جلسه مصاحبه با دکتر اعوانی در خانه اندیشمندان علوم انسانی به تاریخ ۵ دی ۱۳۹۰ برگزار شد. آنچه از آن دیدار برای من ماند، کلیت آشنایی ایشان با امام موسی صدر بود. در این جلسه کوتاه قرار دلخواه را نداشتم. تلفنی مدام زنگ می‌خورد و هیچ‌کس تا پایان مصاحبه به آن پاسخ نداد تا تمرکز من آنچنان که باید نباشد. اما دکتر اعوانی در کمال آرامش به پرسش‌هایم پاسخ می‌دادند. جلسه دوم در دفتر ایشان در فرهنگستان علوم در تاریخ ۱۰ تیر ۱۳۹۳ برگزار شد. مصاحبه را در کمال آرامش و تمرکز به سرانجام رساندم و از فضای رابطه دانشجویان انجمن اسلامی دانشگاه‌های لبنان با امام موسی صدر و تحلیل ایشان از حضور و موقعیت و عملکرد امام صدر در لبنان آموختم. نخستین مصاحبه با دکتر دینانی، پس از چندبار به هم خوردن قرار قبلی، در تاریخ ۲۷ دی ۱۳۹۰ در مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر برگزار شد. حضور دکتر دینانی فرصت مغتنمی بود تا از حال و هوای دوران طلبگی ایشان و سپس، دوران دانشجویی‌شان بپرسم. ایشان با دقت نظر به تمامی پرسش‌هایم پاسخ دادند. پس از این، در دو جلسه در تاریخ ۲۲ اردیبهشت و ۱۳ دی ۱۳۹۳ در مؤسسه پژوهشی

حکمت و فلسفه ایران با ایشان دیدار کردم. در این جلسات، به وجوه دیگری از اندیشه و عمل امام موسی صدر پرداختم. مقدمه امام صدر بر ترجمه عربی کتاب تاریخ فلسفه اسلامی نوشته هانری کربن دستمایه سخن گفت و گو قرار گرفت. امام موسی صدر در این مقدمه به طرح دیدگاه‌های کربن در خصوص تفسیر آیات قرآن، نظریه امامت و ولایت، امام غایب، خاتمیت، تصوف و تشیع می‌پردازد و سپس، دیدگاه‌های خود را با تکیه بر آیات و احادیث مطرح می‌کند و به نقد کربن می‌پردازد. دکتر دینانی که در جلسات گفت و گوی علامه طباطبائی و هانری کربن حاضر و فعال بوده است، بدون ملاحظه و با نگاه علمی، به بررسی و نقد دیدگاه امام صدر درباره آرای کربن پرداخت و تا حدی که این مقدمه آشکار کرده و مجال فراهم بود، به بررسی و واکاوی نگاه فلسفی امام صدر نیز پرداخت.

با دکتر احمدی تنها یک جلسه دیدار کردم؛ در دفترشان در انتشارات سمت به تاریخ ۸ اسفند ۱۳۹۰. او هم از مجله مکتب اسلام و فعالیت امام صدر در این مجله گفت. خاطره ایشان از فوق ادبی امام موسی صدر و علاقه‌شان به شاعران بزرگ ایرانی نکته‌ای بود که تا آن روز ناکفته و مغفول مانده بود. البته، چندی قبل از آن دو سروده از امام موسی صدر را به قلم خودش در دفتر آیت‌الله مستجابی دیده بودم. اما آنچه دکتر احمدی برایم گفت، تصویرم از امام صدر را کامل‌تر می‌کرد. آنچه خاطرات مطرح شده در این جلسات را به هم پیوند می‌داد، دوره جوانی امام موسی صدر بود. دوره‌ای که با تحصیل در حوزه علمیه آغاز شده بود و هم‌زمان با تحصیل در دبیرستان و دانشگاه ادامه پیدا کرد و با نویسندگی در مجله مکتب اسلام به اوج خود رسید. پس از آن بود که امام صدر قصد هجرت به لبنان کرد و برخی از آن ارتباطات به شکل‌های گوناگون ادامه یافت. با این نگاه، می‌توان گفت که دوره

جوانی امام صدر تا میانه حضور در لبنان نیز ادامه داشت. در این میان، رگه‌هایی از افراد و اتفاقات دیگر نیز پیدا و پررنگ شد.

مجله مکتب اسلام نخستین مجله حوزه علمیه قم است که از سال ۱۳۳۷ تا امروز به حیات خود ادامه داده است. امام موسی صدر از اعضای مؤسس و دارنده یکی از مجوزهای چاپ این مجله بوده است. در سال نخست مجله، تعدادی مقاله با موضوعات اقتصادی و جهان اسلام در آن نوشت. تا به امروز پژوهشی درباره عملکرد و تأثیر امام موسی صدر در مکتب اسلام انجام نشده است. در اینجا سعی کردم ضمن بررسی شماره‌های سال نخست مجله، ردپای نگاه امام موسی صدر را در محتوای مجله دنبال کنم. علاوه بر موضوع اقتصاد که رشته دانشگاهی امام صدر بود، پرداختن به مسئله جهان اسلام، علاقه‌مندی ایشان به فعالیت‌های سال‌های بعد را نشان می‌دهد. در شماره دوازدهم مقاله‌ای با امضای «مصدر» منتشر شده است که به بحث حقوقی و انتقادی «در پیرامون طرح تحکیم خانواده» پرداخته است. این طرح که نویسنده زمزمه‌هایی از مفاد آن را از گوشه و کنار شنیده است، او را واداشته تا آن را از دیدگاه اسلام بررسی کند و نشان دهد که با مبانی اسلامی مغایر است. هم‌زمانی انتشار این مقاله با دیدار امام موسی صدر با دکتر مهرانگیز دولتشاهی^۱، از فعالان سیاسی و حقوق زنان، می‌تواند حائز اهمیت باشد. او در دیدار با دکتر دولتشاهی به محدودیت‌های زنان در جامعه اذعان دارد؛ اما در این مقاله همچنان موافق ادامه همان محدودیت‌هاست. امیدوارم پژوهشگران حوزه زنان و خانواده این موضوع را عمیق‌تر واکاوی کنند.

۱. در یادداشتی با عنوان «ملاقات امام موسی صدر با مهرانگیز دولتشاهی: نخستین سفیر زن تاریخ ایران» به شرح این دیدار پرداخته‌ام. برای دسترسی به این یادداشت می‌توانید به سایت مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر به نشانی www.imamsadr.ir مراجعه کنید.

در تاریخ ۱۱ شهریور ۱۳۹۵ برای بازدید از دفتر مجله مکتب اسلام و دیدار با حجت‌الاسلام فرج‌الله فرج‌اللهی مدیر مسئول فعلی آن به قم رفتم. ایشان ضمن بیان اوضاع و احوال مجله پس از انقلاب تا کنون، استادی از آن را در اختیار مؤسسه قرار دادند. حضور امام موسی صدر در همین ساختمان طی یکی از سفرهایش به قم و در دیدار با هیئت تحریریه مجله برایم مغتنم بود. شرح این دیدار در خاطرات دکتر مجتهد شبستری آمده است. همچنین، گزارشی از فعالیت انجمن اسلامی دانشجویان در لبنان به قلم دکتر کاظم صدر در مجله مکتب اسلام منتشر شده که شرح آن در مصاحبه دکتر اعوانی و تصاویر آن در بخش اسناد آمده است. نتیجه مطالعاتم درباره مجله مکتب اسلام در قالب مقاله‌ای در پیوست نخست کتاب آمده است.

رمضان صلاح‌الدین الصاوی نویسنده و شاعر مصری بود که مخالفت با جمال عبدالناصر او را از کشورش فراری داد و به اردن و لبنان کشاند. حضور او در لبنان و آشنایی با امام موسی صدر مسیر زندگی‌اش را تغییر داد. هجرت او به ایران و حضور پررنگش در عرصه‌های مختلف ادبی و تدریس در دانشگاه مشهد و تهران و ارتباط با ادیبان و شاعران و فعالیت در انجمن شاهنشاهی فلسفه سابق و مراوده با اهل فلسفه، زندگی متفاوتی را برای او رقم زد. دانستن جنبه‌های بیشتری از زندگی صلاح‌الصاوی نیاز به جست‌وجوی فراوان به‌منظور دسترسی به افراد و اسناد معتبر و خاطرات دست‌اول داشت. این کار از خاطرات مصاحبه‌شوندگان این کتاب آغاز شد و در میان دیگر مصاحبه‌های تاریخ شفاهی خاندان صدر ادامه پیدا کرد و حتی تا افراد مطلع در لبنان ادامه یافت. در این میان، گاه در مطالعات شخصی‌ام نیز که به ظاهر به این کار مربوط نبود، به اطلاعات گران‌سنگی می‌رسیدم. مطالعه کتاب راز ما‌نا زندگی و دیدگاه‌های استاد محمدرضا شجریان وجه دیگری از مناسبات

صلاح الصاوی را با هنرمندان ایرانی برایم روشن کرد. اما آنچه مرا واداشت تا به زندگی دکتر الصاوی بپردازم، بررسی رفتار امام موسی صدر در حمایت از «دیگری» بود. در خاطرات گوناگونی خوانده‌ایم که لبنان و سوریه و امام موسی صدر پناهگاه مبارزان ایرانی بوده است. محمد منتظری و مرضیه دباغ (حدیدچی) و محمد امین و علی جنتی و جلال‌الدین فارسی نام‌های آشنایی‌اند که در پناه نام و اعتبار امام موسی صدر با آرامش در لبنان و سوریه بر ضد محمدرضا شاه مبارزه می‌کردند. اما مورد صلاح الصاوی روندی عکس داشت. او مبارزی مصری بود که حالا در پناه یک ایرانی مدتی در لبنان و سال‌ها در ایران با آرامش به زندگی علمی و ادبی خود ادامه داد. امام موسی صدر ابتدا او را به دکتر رامیار، رئیس دانشکده ادبیات و معاونت دانشگاه مشهد، معرفی کرد و نیز سفارتش او را به خانواده خود در قم می‌کند. صلاح الصاوی سال‌ها به بیرونی‌خاندان صدر رفت و آمد داشت و خاطرات خوشی از خود به جا گذاشته است. نتیجه مطالعه درباره ایشان در قالب مقاله‌ای در پیوست دوم کتاب در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفته است.

در مصاحبه با دکتر دینانی و دکتر اعوانی پرسش‌هایی درباره نگاه نقادانه امام موسی صدر به کتاب تاریخ فلسفه اسلامی نوشته هانری کربن مطرح شد. امام موسی صدر دیدگاه خود درباره آرای کربن را در مقدمه‌ای مطرح کرده است که به درخواست ناشر لبنانی بر ترجمه عربی کتاب تاریخ فلسفه اسلامی نوشت. به علت اهمیت این مقدمه و به‌منظور دسترسی راحت خوانندگان این کتاب، متن مقدمه امام موسی صدر در پیوست سوم کتاب آورده شده است.

یکی از سختی‌های تدوین کتاب‌های تاریخ شفاهی، حفظ لحن و ادبیات راوی در هنگام مصاحبه و انتقال آن به خواننده است. رعایت این مسئله سبب اعتماد بیشتر خواننده به متن می‌شود. مصاحبه‌شوندگان

این کتاب همه از استادان تراز اوّل دانشگاهی کشور هستند. همین نکته در پاکیزه سخن گفتن آنان دیده می‌شود. انتخاب دقیق کلمات و رعایت دستور زبان از ویژگی‌های این مصاحبه‌ها بود. به همین علت، در آماده‌سازی نیاز چندانی به صیقل دادن جمله‌ها نبود. البته، ادبیات هر استاد با دیگری متفاوت است و این در خوانش دقیق متن به دست می‌آید. طبیعی است که در مصاحبه تاریخ شفاهی و در مصاحبه‌های متعدد با یک تن ممکن است پراکندگی و تکرار خاطره‌ها اتفاق افتد. اما در تنظیم مصاحبه، خاطرات با روند تاریخی و موضوعی و حذف موارد تکراری تنظیم می‌شود و جابه‌جایی در متن اجتناب‌ناپذیر است. بنابراین، سیر زمانی گفت‌وگوها با مصاحبه‌های شفاهی یکسان نیست. متن هر مصاحبه‌شونده پس از تنظیم نهایی برای مطالعه و تأیید نهایی به مصاحبه‌شوندگان عرضه شد و استادان نیز پس از مطالعه دقیق و اصلاح برخی نکات، تأیید کتبی و یا شفاهی خود را برای چاپ مصاحبه به مؤسسه ارائه دادند. متأسفانه، دکتر احمدی در زمان آماده‌سازی کتاب دار فانی را وداع گفته بودند و امکان گرفتن تأیید متن نهایی را از ایشان نداشتیم. همین امر باعث شد تا وسواسی بیشتر برای محتوای این مصاحبه داشته باشیم. انتخاب نام برای کتابی چنین چندوجهی با حضور بزرگان ایران، کاری بس دشوار بود. مدت‌ها پیش از پایان محتوای کتاب در اندیشه انتخاب نامی مناسب و خوش‌آهنگ بودم. به مرور نام‌های متنوع و زیبایی در فهرستم جا می‌گرفت، تا اینکه استاد موسی اسوار با الهام از جناب سعدی «سخن خوش‌تر دوست» را پیشنهاد دادند:

از هر چه می‌رود سخن دوست خوش‌تر است

پیغام آشنا نفس روح‌پرور است

و چه انتخاب نیکی! که آنچه در این کتاب فراهم آمده است،

سخن دوستان از دوستی غایب است.

هرگز وجود حاضر غایب شنیده‌ای

من در میان جمع و دلم جای دیگر است
در آماده‌سازی کتاب تمام سعی‌ام را کرده‌ام تا کتاب خودبسنده
باشد. برای نگارش پاورقی‌ها و زندگی‌نامه‌های مندرج در کتاب به منابع
مکتوب و فضای مجازی و منابع شفاهی موجود در مؤسسه فرهنگی
تحقیقاتی امام موسی صدر و مرکز الإمام موسی الصدر للأبحاث و
الدراسات در لبنان مراجعه کرده‌ام تا به روایتی اطمینان‌بخش برسم.
البته، بخشی از پاورقی‌ها از دائرةالمعارف فارسی مصاحب گرفته شده
است؛ با این توضیح که از برخی مداخل آن به دلیل طولانی بودن
بخش‌هایی حذف شده است. این پاورقی‌ها با «(مصاحب)» مشخص
شده است.

برای گردآوری اسناد و مدارکی که در گفت‌وگوها آمده است،
از سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و کتابخانه
خاندان صدر مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر و بایگانی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران استفاده کردم. اسنادی
بیشتر از آنچه در کتاب آمده، در سایت www.imamsadr.ir قرار داده‌ام.
از استادان گران‌قدر بسیار سپاسگزارم: بابت ساعاتی که در اختیارم
گذاشتند تا خاطراتشان را از خاندان صدر ثبت و ضبط کنم و بابت
صبوری‌شان از پرسش‌های متعدد و جزئی و پیگیری‌های گاه و بی‌گاه
برای رسیدن به مقصود و نیز از اینکه اجازه انتشار متن مصاحبه‌شان
را دادند. از خانم حورا صدر، مدیر مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امام
موسی صدر، و آقای حمید قزوینی، بابت اعتمادشان به من در آیین
پروژه سپاسگزارم. از آقای مهدی فرخیان بابت همراهی‌شان در
مصاحبه‌ها و ویرایش متن ممنونم. بی‌نهایت قدردان استاد موسی
اسوار هستم بابت پیشنهاد اسم کتاب و ترجمه شعر صلاح الصاوی.

از جناب دکتر غلامحسین کریمی دوستان، رئیس محترم دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، و آقای امیرحسین بابالار، مسئول امور اداری و کارگزینی دانشکده، برای در اختیار قرار دادن استیلا مربوط به دکتر صلاح الصاوی سپاسگزارم. از نشر گمان و جناب دکتر محسن گودرزی سپاسگزارم که اجازه دادند از کتاب راز: ما ناقل قولی ذکر کنم. از خانم مریم وتر و خانم سمیه فرجی بابت صیوری‌شان در نمایه‌سازی، از خانم زهرا ادیب بابت در اختیار قرار دادن اسناد و مدارک، از خانم سهیلا کوهنورد بابت حوصله‌شان در صفحه‌آرایی و از آقای احسان عباسی بابت ذوق و سلیقه در طراحی جلد بسیار متشکرم.

سخن خوش‌تر دوست تلاشی است به قدر توان من و گامی است به‌منظور کامل کردن چهره‌امام موسی صدر در اندیشه و عمل. مسئولیت هر نقصی در این کتاب بر عهده من است. امید دارم خوانندگان از راهنمایی‌های خود در برطرف کردن کمبودها دریغ نکنند.^۱

طیبه‌ولی‌بغدادی

تابستان ۱۴۰۰